

ENDÜLÜS TEFSİR GELENEĞİNDE BELAĞAT İLMİNİN YERİ*

Dr. Öğr. Üyesi Emin CENGİZ**

ÖZET

Kur’ân Arapça olarak indirilmiş ilahi bir kitaptır. Dolayısıyla Kur’ân metninin doğru bir şekilde anlaşılabilmesi için Arap diline hâkim olmak gerekir. Bunun bilincinde olan müfessirler, ilk dönemlerden beri Kur’ân’ı tefsir edecek kişinin bilmesi gereken ilimleri sıralarken Arap dilinin önemine vurgu yapmışlardır. Başlangıçta dil bilimleri derken daha çok nahiv ve sarf gibi gramer ilimleri kastediliyor olsa da zamanla belâğatın müstakil bir ilim haline gelmesiyle belâğat ilmi de tefsir çalışmalarında yer almaya başlamıştır. Ancak belâğat ilminin bütün tefsirlerde aynı yoğunlukta işlendiğini söylemek mümkün değildir. Belâğat ilminin tefsir çalışmalarındaki konumu coğrafyaya, döneme, tefsirlerin türlerine, müfessirlerin ilgi alanlarına ve önceliklerine göre değişkenlik göstermektedir. İslam coğrafyasındaki tefsir çalışmalarının müşterek kuralları olsa da müfessirlerin neşet ettiği sosyo-kültürel ortamın tefsir anlayışlarına büyük tesiri olmuştur. Müfessirin yaşadığı coğrafyanın genel şartları hem tefsirde yaptığı yorumlara etki etmiş hem de tefsir yöntemindeki önceliklerini belirlemesi noktasında belirleyici olmuştur. Öyle ki, Müslümanların sekiz asrı bulan Endülüs’teki mevcudiyetleri boyunca oluşan sosyo-kültürel ortam ve bölgenin gereklilikleri, Endülüs tefsirinde doğru tefsirlerinden farklı bir yaklaşımın oluşmasına neden olmuştur. Bu farklı bakış açılarından bir tanesi de Arap dili gramer ilimlerinden olan belâğatın tefsirde hangi oranda yer aldığı hususudur. Nitekim Endülüs tefsir geleneğinde belâğat ilmi, doğuya nazaran çok fazla ön plana çıkmamış, Endülüs’te daha çok gramere ve i’câza ağırlık verilmiştir. Dolayısıyla bu çalışmada üç temel dönemde incelenen bazı Endülüslü müfessirlerin tefsirlerinde belâğat ilmine ne derece yer verdikleri ve bunun altında yatan temel sebepler ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Arap dili, Tefsir, Endülüs, Belâğat, Kur’ân ilimleri.

---

* Bu çalışma, 08-09 Eylül 2018 tarihinde İKSAD tarafından Cizre-Şırnak’ta düzenlenen Şehr-i Nuh Uluslararası Multi Disipliner Çalışmalar Kongresi’nde yazar tarafından sunulan “Endülüs Tefsir Anlayışında Belâğat İlminin Yeri” adlı sempozyum bildirisinin genişletilerek makaleye dönüştürülmüş halidir.

** Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Orcid No: 0000-0001-5109-1342, emincengiz560@gmail.com
Araştırma Makalesi/Research Article–Geliş Tarihi/Received:07/03/2021–Kabul Tarihi/Accepted: 23/04/2021

THE PLACE OF ILM AL-BALAGHAH İN THE ANDALUSİAN TAFSİR TRADİTİON

ABSTRACT

The Quran is a deific book being sent down in Arabic language. Hencefort, in order to understand the Quran's text correctly, it is necessary to have an Arabic language's capacity. The interpreters, who are aware of this, have emphasized on the Arabic language's importance while ranking the scholarships a person who will interpret the Quran should know. In the beginning, even though grammar scholarships like nahiv and sarf were mostly meant by linguistics the balagha's scholarship started to make reference in tafsir studies with the development of rhetoric as an separate scholarship. Nevertheless, it is not possible to say that the rhetoric scholarship is studied at the same intensity in all tafsirs. The position the balagha's scholarship in tafsir studies shows variability in compliance with geography, period, types of commentaries, interests and priorities of the commentators. Although Tafsir works in the Islamic world are common rules, the socio-cultural environment of the mufassir has had a great influence on Tafsir understanding. The conditions of the region where the mufassir lives have been effective in determining both his comments and his priorities in his commentary. As a matter of fact, the socio-cultural environment and the requirements of the region formed during the existence of Muslims in Andalusia for about eight centuries have laid the foundation for a different understanding in Andalusia interpretation than in the East. One of these differences is the degree at which the rhetoric is processed in the commentary (tafsir). As a matter of fact, in the sense of Andalusian commentary, rhetoric did not come to the fore much more than in the East, more emphasis on grammar and succinctness (i'caz) were given. In this study, some Andalusian mufassirs, who were investigated in three main periods, the extent to which included rhetoric (belagha) in their commentaries and the underlying reasons will be examined.

Keywords: Arabic Language, Tafsir, Andalusia, Belâğat, The Sciences of the Qur'an.

GİRİŞ

Belâğat ilmi, Arap dili kapsamında henüz bağımsız bir disiplin haline gelmeden önce de kabiliyet olarak Arapların konuşmalarında yer almaktaydı. Bu yönüyle belâğat, Arapların dışında neredeyse her toplumun dilinde söz sanatları şeklinde kendine yer bulmuştur. Araplar İslam öncesi dönemde de yüksek edebî seviyeleri ve güçlü sözlü gelenekleriyle ön plana çıkmışlardır. Nitekim Cahiliye dönemi sözlü edebiyatında, belâğat ilmine dair pek çok örnek bulmak mümkündür. İslami dönemde de Arapların edebiyattaki temayüzleri devam etmiştir. Kur'ân-ı Kerîm, Arapların şiir ve hitabet gibi edebi seviyesi yüksek olan ürünler bakımından zirvede oldukları bir dönemde inmiştir. Dil ve üslubundaki i'câzıyla muhataplarını hayrete düşüren ve onları hayran bırakan bu mükemmel ilahi mesaj, metninin benzerini meydana getirme konusunda Araplara meydan okumuş ve onları bu anlamda aciz bırakmıştır.¹

¹ Kur'ân'ın muhataplarına meydan okuduğu ayetlere örnek için bk. Bakara 2/23; Yunus 10/38.

Kur'ân'ı hakkıyla anlamak ve onun hakikatlerini idrak etmek, ancak onun sahip olduğu mükemmel edebî yönünü ve hitabet gücünü yeterli düzeyde anlamakla mümkündür. Bu düşünce ile ilk dönemlerden itibaren Kur'ân-ı Kerîm'in dil ve üslubunun inceliklerini idrak etmeye yönelik çabalar, belâğat ilminin doğuşuna ve müstakil bir ilim haline gelmesine zemin hazırlamıştır (bk. Bağış, 2020: 204-205).

İlk dönemlerden beri belâğat çalışmalarının amacı Kur'ân metnini anlamak ve onu doğru yorumlamak olmuştur. Bu açıdan belâğat ilminin gaye olmaktan çok bir araç olarak geliştirildiği anlaşılmaktadır (Hacımüftüoğlu, 2015: 10). Zira İslâmî dönemin başlangıcından yaklaşık h. IV. asrın sonlarına kadar devam eden belâğat çalışmalarının asıl hedefi, Kur'ân'ı anlamak ve onu tefsir etmek olmuştur (Bağış, 2012: 3). Bu anlamda söz konusu dönemde yazılan tefsirler, belâğat ilmine dair ilk bilgiler için son derece önemli birer kaynak niteliğindedir. İslâm dünyasının sınırları genişleyip Arap olmayan toplumlarla temasların başlamasıyla, Kur'ân nassının anlaşılıp yorumlanmasında birtakım yanlışlıklar yapılmaya başlanmıştır. Bu tür yanlış okuyuş ve yorumların önüne geçmek ve Kur'ân'ın doğru anlaşılmasını sağlamak için Arap dili gramerinin kurallar halinde tespitine ihtiyaç duyulmuştur (Acat, 2020:17-20). H. IV. asrın sonlarından h. VIII. asrın sonlarına tekabül eden bu dönem ise belâğat ilminin kuruluşunu tamamladığı ve altın çağını yaşadığı dönem olmuştur. Zira bu dönemde belâğat terimleri belirlemeye başlamış ve belâğat ilmi diğer gramer konularından ayrılarak müstakil bir ilim haline gelmiştir (Kılıç, 1992: 381).

Bu çalışmada Endülüs tefsir geleneğine ait bazı tefsir örneklerinde belagat ilminin yeri makale sınırları içerisinde ele alınmış ve değerlendirilmiştir. Söz konusu sınırlılıktan ötürü Endülüs tefsir geleneğinin teşekkül aşamaları üç döneme ayrılmış; her bir dönem için onu temsil eden bir tefsir örneği üzerinde durulmuştur. Bu anlamda oluşum dönemi (ilk dönem) için İbn Ebî Zemenîn (ö. 399/1008)'in *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîz*'i, olgunluk dönemi (ikinci dönem) için İbn Atiyye (ö. 541/1147)'nin *el-Muharreru'l-Vecîz*'i, tekâmül dönemi (üçüncü dönem) için ise Ebu Hayyân (ö.745/1344)'ın *el-Bahru'l-Muhît*'i ele alınarak bu tefsirlerde belâğat ilminin ne ölçüde işlendiği incelenmiştir. Bu inceleme neticesinde ilgili tefsirlerde belâğatın konumu tespit edilmeye çalışılmıştır. Üç temel döneme ayrılan Endülüs tefsirlerinin belâğata yer vermeleri açısından birbirinden farklı olmalarının altında yatan sebepler araştırılmış ve yeri geldiğinde doğu İslam coğrafyasında telif edilen tefsirlerle mukayeselerde bulunulmuştur.

1. TEFSİR İLE BELÂĞAT İLMİ ARASINDAKİ İLİŞKİ

Müfessirler, sadece Kur'ân'ın metnini yorumlamak veya ondan hüküm çıkarmakla kalmamış, aynı zamanda onu nahiv, sarf, lügat ve belâğat gibi filolojik açıdan da araştırmıştır (Temîmî, 2007: 1). Bu çabalar neticesinde belâğatın temelleri, ilk dönem müfessirleri tarafından atılırken bu ilmin gelişip bağımsız bir nitelik kazanması da yine Kur'ân ve tefsir çalışmaları sayesinde olmuştur.

Nitekim nüzul ortamında vahyin ilk muhatapları olan Müslümanlar her ne kadar Kur'ân'ın anlaşılması noktasında çok fazla zorluk yaşamasalar da kısa bir müddet sonra özellikle de Abbasiler Dönemi'nden itibaren yeni fetihlerle İslam coğrafyasının sınırlarının genişlemesi, Arap olmayan toplulukların İslâm'a girmesi neticesinde dilde birtakım bozulmaların başlamasıyla Kur'ân metninin dil ve ifade yönünden açıklanmasına ihtiyaç duyulmuştur (Köse ve el-'Umeyrât, 2016: 198,199). Dolayısıyla ilahî hitabın hakkıyla anlaşılması anlamına gelen tefsirin doğru bir şekilde yapılabilmesi için ilk dönemlerden itibaren Arap dilinin inceliklerini ve ifade gücünü ortaya koyan belâğat ilmine büyük önem verilmiştir. Bu anlamda pek çok müfessir, belâğat konularını ihtiva eden *Beyânu'l-Kur'ân*, *Me'âni'l-Kur'ân*, *I'câzu'l-Kur'ân* ve *Mecâzu'l-Kur'ân* adı altında çeşitli eserler telif etmiştir (Bolelli, 2018: 44). Bu gayretler neticesinde belâğat ilminin ilk nüveleri atılmaya başlamıştır. Belâğat ilmi belli bir seviyeye erişince, bu defa tefsir yapabilmek için belâğat ilminin bilinmesi şart sayılmış, bu ilimden istifade eden müfessirler de Kur'ân'ın dil ve beyân yönünden î'câzını ortaya koyan eserler yazmaya başlamışlardır (Köse ve el-'Umeyrât, 2016: 199-210). Dolayısıyla Kur'ân tefsiri ile belâğat ilmi arasında birbirini tamamlayan sıkı bir ilişki olduğu söylenebilir.

2. ENDÜLÜS'TE DİL VE TEFSİR

Çok kültürlü bir toplum olan Endülüs'ün bir diğer özelliği de çok dilli bir coğrafya olmasıdır. Endülüs coğrafyası Müslümanlar tarafından fethedildiğinde İspanya'da 6 milyona yakın yerli halk, "Vulgar Latin" denen halk Latincesini konuşurken, Yahudiler İbraniceyi, Berberiler ve henüz azınlıkta olan Araplar da kendi dillerini konuşuyorlardı. Ancak zamanla doğudan gelen göçler, yerli kadınlarla yapılan evlilikler ve resmi dilin Arapçaya dönüştürülmesi, Arap dilini konuşanların sayısında hızlı bir artış sağladı. Bunun yanı sıra Arapçanın Endülüs coğrafyasında yayılmasındaki en büyük etken, Müslümanların Kur'ân nassının doğru anlaşılması için dilin orijinalliğini muhafaza etme çabalarıydı (Dayf, ts: 288). Bir diğer faktör de bu coğrafyada üst kültür olan Müslüman kültürünün ve İslâm dininin öğrenilmek istenmesi ve İslâmî kaynaklara ulaşabilme arzusu (Özdemir, 1997: 78,79). Endülüs coğrafyasında Arap dilini öğrenmeye karşı yoğun bir ilgi ve talep oluştu. Böylece Arapça, h. III. asrın ortalarından itibaren sadece Müslüman halkın değil gayrimüslim unsurların da ortak konuşma ve yazı dili haline geldi (Özdemir, 1995: 11,29).

Endülüs Emevi Devleti'nin kurulduğu dönemlerde, dini ilimlerde genellikle rivayet ve sahih isnada dayalı bir yöntem kullanılmaktaydı. Müfessirler, sahabe ve tabiinden gelen rivayetlere dayanarak Kur'ân'ı yorumluyorlardı. Tefsir alanındaki yorumlarını ise farklı rivayetler arasında tercihte bulunarak yapıyorlardı. Bu kapsamda değerlendirilebilecek şiirle istişhâd etmek ile lügat ve kıraat vecihlerine başvurma yöntemi sadece tefsirde değil, bütün dini ilimlerde sergilenen genel bir yaklaşımdı (Hanân, 2009: 15; Karataş, 2013: 299). Özdemir, Endülüs'te naklî tefsir anlayışının egemen olmasını büyük ölçüde, şahsî yorumlara fazla itibar etmeyen Mâlikî ulemasının bölgede fikri hayat üzerinde kurduğu hâkimiyetle irtibatlandırmaktadır (Özdemir, 1997: 20).

İlim tahsil etmek maksadıyla Endülüs'ten Kahire, Dımaşk, Bağdat, Mekke, Medine gibi şehirlere yapılan seyahatler sayesinde doğudaki tefsir çalışmaları yakından takip ediliyordu (Özdemir, 1995: 11,221). Ancak ilk zamanlarda Endülüs'teki tefsir çalışmaları, bazı yönleriyle doğunun tefsir geleneğinden farklılık arz etmekteydi. Nitekim doğuda tefsir; bir doğum, neşet ve oluşum aşamasındayken, Endülüs tefsiri ise doğuda var olanı alıp inceleme ve üzerine ekleme yapmaktan ibaretti (er-Rûmî, 1997: 8). İlk dönemlerde Endülüs'te doğulu âlimler bu şekilde yakından takip edilmekte iken (Koç, 2004: 47), zamanla burada da önemli tefsirciler yetişmiştir. Nitekim Endülüslü Müslümanlar, bu coğrafyada ilk tefsir eserini yazan Bâkî b. Mahled (ö. 324/936)'in *Tefsîru'l-Kebîr*'ini çağdaşı Taberî (ö. 310/923)'nin doğuda telif ettiği tefsirinden daha üstün görmüşlerdir. Bunun yanı sıra kıraat ilmine de son derece önem verilmiş ve doğuda üzerinde ittifak edilen kıraatlerin muhafazası kutsal bir görev addedilmiştir (Karataş, 2013: 301)². Ancak Endülüs tefsir geleneğinde belâğat ilmi çok fazla ön plana çıkmamıştır. Burada *Keşşâf*'tan istifade eden Ebû Hayyân'ın *el-Bahru'l-Muhît* adlı tefsiri hariç tutulursa Endülüs tefsir geleneğinde belâğatın azlığı, genellikle bu ilmin doğuşu ve gelişiminin geç dönemlere kalması ve Endülüs'e intikalinin uzun yıllar almasıyla ilişkilendirilmiştir (er-Rûmî, 1997: 67; Ekin, 2001: 265; Çelik, 1991: 129).

Tefsir mukaddimleri incelediğinde, Kur'ân'ı yorumlama geleneğinin hangi nedenlere bağlı olarak ortaya çıktığı ve ne gibi özellikler gösterdiğini görmek mümkündür (Karlı, 2003: 227). Bu anlamda Endülüs tefsirlerinin mukaddimleri, tefsirlerin mahiyeti ve metodu hakkında önemli ipuçları vermektedir (bk. Bağış, 2018: 8-9). Zira Endülüslü müfessirler, tefsirlerinin mukaddimelerinde izleyecekleri yöntemle ilgili birtakım kurallar koyup bu kural ve kaidelere büyük oranda bağlı kalmışlardır (Koç, 2004:51). Bu çalışmada esas alınan tefsirlerin mukaddimelerine bakıldığında, ilgili mukaddimelerin tefsirlerde takip edilecek metoda dair önemli bilgiler içerdiği görülecektir. Belâğat veçhesinden bakıldığında ise Endülüs'ün ilk dönem müfessirlerinden olan İbn Ebî Zemenîn, tefsirinin mukaddimesinde bir müfessirin sahip olması gereken on iki ilmi sayarken Arap dilini zikretmiş (İbn Ebî Zemenîn, 2003: 1,10); İbn 'Atiyye Kur'ân'ın fesahat ve belâğat açısından en mükemmel Arap kelâmı olduğunu ve bunun benzerinin getirilmesinin imkansız olduğunu vurgulamış (İbn 'Atiyye, 2001: 1,52); Ebû Hayyân ise bir müfessirin bilmesi gereken ilimler arasında özellikle belâğat ilmini zikretmiştir (Ebû Hayyân, 1993: 2,107). Bu ifadelerden de anlaşıldığı üzere Endülüslü müfessirler Arap diline son derece önem vermiş ve tefsir ilmi için Arapçaya hakimiyeti elzem görmüşlerdir. Ayrıca Endülüslü müfessirlerin telif ettikleri tefsirlerin mukaddimelerinde uygulayacakları yöntem hakkında bilgi vermeleri, onların sistematik bir tefsir anlayışına sahip olduklarını göstermektedir.

² Endülüs'ün kıraat ilmindeki yeri için ayrıca bk. (Atik, 1985: 276-280).

Çalışmanın bu aşamasında Endülüs tefsir geleneğinin farklı dönemlerini temsil eden üç farklı müfessirin tefsirlerinde belâğat ilmine karşı tutumları örnekler üzerinden ele alınacaktır. Böylece bir yandan Endülüs coğrafyasındaki dil ve tefsir çalışmaları hakkında bilgi verilmiş olacak, diğer yandan balâğat ilminin Endülüs coğrafyasındaki gelişim seyri göz önüne serilmiş olacaktır. Ayrıca Kur'ân ilimleri ile dil ilimleri arasındaki sıkı ilişkiye de dikkat çekilecektir.

2.1. İbn Ebî Zemenîn Tefsirinde Belâğat

Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. İsâ b. Muhammed İbn Ebî Zemenîn el-Endelusî (324-399/935-1008), ilk eğitimini babasından ve İlbîre ulemâsından aldıktan sonra Beccâne ve Kurtuba'daki ulemânın yanında ilim tahsiline devam etmiş ve doğuya hiç seyahat etmemiştir. İtikatta Ehl-i sünnet ve selef ulemâsının çizgisine bağlı, fıkhıta ise Mâlikî mezhebine mensup olan İbn Ebî Zemenîn *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîz*, *Kudvetu'l-Ğâzî*, *Muntehabu'l-Ahkâm*, *el-Muğrib ve Usûlu's-Sunne* gibi çeşitli ilim dallarında pek çok eser telif etmiştir.³

Müfessirin *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîz* adlı eseri, Yahyâ b. Sellâm'ın (ö. 200/815) tefsirinin bir "muhtasarı" niteliğindedir. O, Yahyâ'nın tefsirini ihtisar etmekle kalmamış; Yahyâ'nın tefsir etmediği âyetleri kendisi açıklamış, ayrıca birçok yerde yaptığı filolojik tahlillerle esere adeta yeni bir boyut kazandırmıştır. Bu sayede eser, İbn Ebî Zemenîn'e nisbet edildiği gibi Yahyâ'nın tefsirinin "şerhi" şeklinde de anılmıştır (Cengiz, 2017a: 33).

Endülüs tefsir geleneğinin ilk dönem müfessirlerinden olan İbn Ebî Zemenîn, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîz* adlı eserinde belâğat ilmine çok fazla yer vermemiştir. Ancak söz konusu esere yapmış olduğu lügavî tahliller, onun Arap dili ve edebiyatına vakıf bir şahsiyet olduğunu göstermektedir. Müfessirin yaşadığı h. IV. asırda bu ilmin henüz teşekkülünü tamamlamamış olması ve aynı şekilde Endülüs coğrafyasında yaygınlık kazanmamış olması belâğat sanatlarının söz konusu tefsirde yer bulmamasına neden olmuştur.

Bilindiği gibi belâğat, Arap dili ve edebiyatıyla ilgili ilimler içerisinde bağımsızlığına en geç kavuşan alandır. Zira Kur'ân-ı Kerîm'in icâzını anlayabilmek için Müslüman toplumların ve çeşitli nesillerin uzun bir müddet bu konu üzerinde çalışıp belâğatın ilkelerini, metot ve terminolojisini ortaya koymalarını beklemek gerekiyordu (Kılıç, 1992: 381). Nitekim h. III. yüzyılın ortalarına kadar Arap belâğatı oldukça sınırlı bir alanda kalmıştır. Bu dönemde edebiyat eleştirmenlerinin ve belâğat bilginlerinin önünde hâlâ kat edecekleri uzun bir mesafe vardı. Öyle ki bu asırda belâğatın elde ettiği kazanımlar, gramere nazaran oldukça azdı (Hüseyn, 2010: 439). Ancak h. IV. asrın sonlarına doğru belâğat, müstakil bir ilim haline dönüşmüş ve ıstılahları belirlemeye başlamıştır.

³ Hayatına dair geniş bilgi için bk. (ez-Zehbî, 1996: 17,188; Cengiz, 2017b: 103,104).

Dolayısıyla h. IV. asırda yaşayan İbn Ebî Zemenîn'in belâğat ilmini yoğun bir şekilde eserinde işlememesinin altında yatan temel sebep, bu dönemde belâğatın henüz teşekkülünü tamamlamamış olmasıdır. Dolayısıyla o dönemde belâğat ilminden bihaber olunmadığını, ancak bu ilmin sistem ve terminolojisinin henüz oturmamasından kaynaklı birtakım ıstılahların günümüz belâğat ilmindeki konumlarında kullanılmadığı görülmektedir. Bu anlamda İbn Ebî Zemenîn'in tefsirinde de belâğat terimlerinin tam manasıyla yerleşmediği göze çarpmaktadır:

Örneğin müfessir, ﴿نِسَاؤُكُمْ حَرْثٌ لَّكُمْ﴾ “*Kadınlarınız sizin tarlalarınızdır...*” (Bağara 2/223) âyetindeki belâğat sanatını kinaye olarak değerlendirmiştir (İbn Ebî Zemenîn, 2003: 1,75). Ancak sonraki âlimler bunu teşbih-i beliğ olarak nitelendirmişlerdir (Dervîş, 1992: I, 333). Aynı şekilde müfessir ﴿..فَوَجَدَا فِيهَا جِدَارًا يُرِيدُ أَنْ يَنْقُضَ..﴾ “...Orada yıkılmak üzere bir duvar buldular...” (Kehf 18/77) âyetinde “*yıkılmak isteyen duvar*” ifadesinde teşbih olduğunu belirtmektedir (İbn Ebî Zemenîn, 2003: 1,493). Ancak belâğat ilminin günümüz terminolojisinde bu sanat, istiare-i mekniye olarak isimlendirilmektedir (Dervîş, 1992: VI, 16). Buna benzer örnekleri çoğaltmak mümkündür. Ne var ki her konuda olduğu gibi belâğat ilmi için de ilklerin mükemmel olması beklenemezdi. Netice itibarıyla belâğat alanında ilk teşebbüslerden sonra bu ilmin kavram ve kurallarının yavaş yavaş teşekkül edip yerli yerine oturduğunu müşahede etmekteyiz (bk. Kırkız, 2014: 145-147). Ayrıca İbn Ebî Zemenîn'in Endülüs coğrafyasında yaşaması, ilim tahsili için doğuya hiç seyahat etmemiş olması (Cengiz, 2017c: 44) ve doğudaki ilmî gelişmelerin Endülüs'e intikalinin zaman alması, söz konusu tefsirde belâğatın sınırlı ölçüde yer almasına sebep olmuştur. Bununla birlikte İbn Ebî Zemenîn'in tefsirinin h. 200'de vefat eden Yahyâ b. Sellâm'ın tefsirinin bir muhtasarı olması, eserin orijinalinde de belâğatın bir ilim olarak yer almadığı sonucunu vermektedir. Dolayısıyla İbn Ebî Zemenîn, eserin aslına mümkün mertebe sadık kalmak maksadıyla da bu özelliğini değiştirmek istememiş olabilir. Böylece eserde belâğat ilminin unsurlarını çok fazla derç etmemiş olabilir (Cengiz, 2017c: 234). Bütün bunlara ek olarak müfessirin, mukaddimesinde de değindiği gibi ortaya mana bakımından açık ve herkesin istifade edebileceği bir eser ortaya koymak istemesi (İbn Ebî Zemenîn, 2003: 1,9), onu bu tefsirde belâğat ilmini yoğun bir şekilde işlemekten alıkoymuş olabilir.

2.2. İbn ‘Atiyye Tefsirinde Belâğat

Murabıtlar döneminde yaşayan Ebû Muhammed Abdülhak b. Ğâlib b. Abdirrahmân b. Ğâlib el-Muhâribî el-Gırnâtî el-Endelusî (ö. 541/1147), Endülüs'ün en meşhur müfessirlerinden birisidir. Gırnata'da babasına ait olan medresede babasının yanı sıra dini ilimlerde vukûfiyet sahibi birçok âlimden ders alan İbn Atiyye, henüz çocuk yaşta iken çeşitli ilimlere dair icazetler almıştır. Kaynaklarda onun daha çok Endülüs coğrafyasındaki ulemanın yanında ilim tahsil ettiği ve doğuya hiç seyahat etmediği yönünde görüş birliği vardır.⁴

⁴ Hayatına dair geniş bilgi için ayrıca bk. (ez-Zehebî, 1996: 19, 587,588; Birışık, 1999: 19, 338-340).

Endülüs tefsir geleneğinin olgunluk döneminin bir ürünü olarak görülen (Ekin, 2001: 253-266). İbn ‘Atiyye’nin *el-Muharreru’l-Vecîz fî Tefsîri’l-Kitâbi’l-’Azîz* adlı eseri nahiv, sarf ve lügat kadar olmasa da belâgat ilmi açısından da zengin bir kaynaktır (el-Halîfe, 2007: 116). Müfessir, eserinde âyetler hakkında gramerle ilgili nakledilen görüşleri ele aldıktan sonra bu âyetler hakkındaki belâğata dair açıklamalar yapmıştır. Bu açıklamalarına da genellikle tefsir ettiği âyet ya da âyet bölümlerinin aralarında yer vermiştir. O belâğata dair açıklamalarında bazen sadece edebî sanatın ismini zikretmekle iktifa etmiş, bazen de zikrettiği edebî sanatla ilgili açıklayıcı bilgiler vermiştir. Ancak günümüzdeki belâgat terminolojisine göre bakıldığında *el-Muharreru’l-Vecîz*’de belâgat ıstılahlarının yerli yerine oturmadığı görülmektedir.

Bu anlamda müfessirin istiâre terimini bazen mecaz veya teşbih ıstılahlarıyla ifade etmesi dikkat çekicidir. Örneğin müfessir, (سُنُّوْا فِي قُلُوبِ الَّذِينَ كَفَرُوا الرُّعْبَ..) “*İnkarcuların kalplerine korku sokacağız...*” (Âli İmrân 3/151) âyetinde geçen (الرُّعْبَ) kelimesini tefsir ederken bu ifadenin istiare olduğunu ifade etmiştir (İbn ‘Atiyye, 2001: 1,522). Müfessirin bu yorumu günümüz tefsirlerinde söz konusu ifade için kullanılan ıstılahla örtüşmektedir (bk. Dervîş, 1992: II, 61). Ancak (فَأَزَلَّهُمَا) “*Ancak şeytan her ikisinin de ayağını oradan kaydırды ve kendilerini içinde buldukları yerden çıkarttı.*” (Bakara 2/36) âyetindeki (فَأَزَلَّهُمَا) kelimesindeki istiare sanatını mecaz ıstılahıyla ifade ettiği gibi (İbn ‘Atiyye, 2001: 1,128) (فَمَنْ يَكْفُرْ بِالطَّاغُوتِ وَيُؤْمِنِ بِاللَّهِ فَقَدِ اسْتَمْسَكَ بِالْعُرْوَةِ الْوُثْقَى) “*Kim Tağut’u inkâr edip Allah’a iman ederse en sağlam kulpa yapışmış olur.*” (Bakara 2/256) âyetindeki (الْعُرْوَةِ) kelimesindeki istiareyi de teşbih terimiyle açıklamıştır (İbn ‘Atiyye, 2001: 1,344). Bu örneklerden de anlaşıldığı gibi İbn ‘Atiyye’nin tefsirinde belâgat ıstılahlarının kapsamaları henüz belirginleşmediği için bazı terimler aynı anlamda veya birbirinin yerine kullanılmıştır. Bu durum, Endülüslü bir müfessir olan ve İbn Atiyye’nin tefsirinden büyük oranda istifade eden İbn Cüzey’in (ö. 741/1340) tefsirinde de açıkça görülmektedir. Zira o da belagat ve beyân ile ilgili sanatların taksiminde genel anlamda beyân bedî ve me’ânî gibi ilimleri bazen eş anlamlı olarak kullanmış, bazen de bu ilimler arasında ayırım yapmadan birbirinin yerine kullanmıştır (Bağış, 2018: 21-23).

İbn ‘Atiyye, tefsirinin mukaddimesinde “Kur’ân’ın i’râbı dinin aslıdır. Dini meydana getiren manalar ancak bununla gerçekleşir.” (İbn ‘Atiyye, 2001: 1,40) şeklinde bir ifade nakletmiştir. Müfessir bu açıklamada i’râb, fesahat ve beyân verileri gibi lafızlarla ilgili bilgilerin dinin aslı olduğuna dair inancını ifade etmiş ve tefsirinde lügavî bir yöntem benimsemesinin sebebine işarette bulunmuştur (Erdim, 2010: 222). Ne var ki, böyle bir kanaatte olan bir müfessirin tefsirinde belâgat ilmini yoğun bir şekilde işlemesi beklenirken, *el-Muharrer*’e bakıldığında bu beklentinin karşılanmadığı görülmektedir. Bu durum, belâğatın doğuda neşet eden bir ilim olmasına ve batılı müfessirlerin genelinde bu ilimde pek fazla yoğunlaşmamalarına bağlanmıştır (Fâyid, 1973: 207). İbn ‘Atiyye’nin belâgat ilmine az yer vermesinin bir diğer nedeni de onun mecazın alanını olabildiğine daraltmasıyla ilgilidir. Zira o, genellikle kelimeleri hakiki manaya hamletmenin mümkün olduğu yerlerde mecazi manalarıyla tevil etmekten uzak durmuştur (Fâyid, 1973: 207,208).

İbn Haldûn, belâğat ilminde doğunun batıya göre önde olmasını kültür ve medeniyet seviyesine bağlamıştır. Ona göre belâğat ilmi dil ilimlerinin son noktasıdır ve ancak yüksek medeniyetler ilimde zirveye ulaşabilir. Doğunun medeniyette batıdan önde olması, belâğatta da üstün olmasını sağlamıştır. Ayrıca doğudaki acem halkların Arapçaya karşı yoğun ilgileri, belâğat ilminde büyük bir sıçrama sağlamıştır. Öte yandan bu ilimdeki incelikler ve zorluklar ise Endülüslülerin belâğat ilmine karşı çekimser yaklaşımlarına neden olmuştur (İbn Haldûn, 2004: 2,375).

İbn ‘Atiyye, Endülüs’te yaşadığı ve hiç doğuya seyahat etmediği için belâğat ilmine dair son zamanlarda ortaya çıkan ıstıhlara yer vermese de eserinde bu ilimden birçok nükteye değinmiştir (Erdim, 2010: 255). Ancak buna rağmen İbn Atiyye’nin *el-Muharrer* adlı eserinde belâğat kısımlarından meânî, beyân ve muhasenatlara ilişkin yaptığı açıklamalar ve kullandığı ıstıhlalar, Zemahşerî’nin *el-Keşşâf*’ında konuyla ilgili ifade ettikleri kadar yoğun değildir (Erdim, 2010: 330).

İbn ‘Atiyye ile Zemahşerî’nin tefsirleri pek çok yönden karşılaştırmaya tabi tutulmuştur. Bu mukayeseli araştırmalar doğu ile batı tefsirlerinin güçlü ve zayıf yönlerini mukayese etmek adına önemli birer kaynaktır. Örneğin Tâhir İbn ‘Âşûr (ö. 1284/1868), tefsirinin mukaddimesinde İbn ‘Atiyye ile Zemahşerî’nin tefsirlerini karşılaştırırken, her iki tefsirin âyetlerin manaları üzerinde durduklarını ve şiir ile istişhâda önem verdiklerini ancak belâğat ilmine yer verme noktasında Zemahşerî’nin daha üstün olduğunu ifade etmiştir (İbn ‘Âşûr, 1884: 1,16). Ayrıca Abdulvahhâb Fâйд, doktora tezinde *el-Muharrer* ile *el-Keşşâf*’ı pek çok yönden kıyaslamaya tabi tuttukten sonra kiraât vecihlerini kullanmada İbn ‘Atiyye’nin tefsirinin üstün olduğunu; ancak belâğat vecihlerini açıklamada Zemahşerî’nin tefsirinin öne çıktığını ifade etmiştir (Fâйд, 1973: 300-338). Bu iki tefsiri mukayese eden bir diğer isim olan Erdim, doğu tefsirlerinde belâğat ilmine daha fazla yer verilmesini, belâğat ilimlerinde doğulu alimlerin batılı alimlere göre daha ileride olmalarına bağlamıştır (Erdim, 2010: 330). Âyetlerin gramer ve edebî yönlerine ilişkin açıklamalarda, İbn ‘Atiyye’nin Zemahşerî’ye oranla daha fazla ayrıntıya girmesi (Erdim, 2010: 330) ise kanaatimizce Endülüs tefsirlerinin doğu tefsirlerine oranla dilsel yönlerinin ağır basmasından kaynaklanmaktadır.

2.3. Ebû Hayyân Tefsirinde Belâğat

Endülüs’ün en meşhur dil ve tefsir alimlerinden olan Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelüsî (ö. 745/1344), Berberî bir aileden gelmiştir. İlk öğrenimini Endülüs alimlerinden alan Ebû Hayyân, ilim tahsili için Kuzey Afrika ve Hicaz bölgelerine de seyahat edip burada yaklaşık 450 hocadan ilim tahsil etmiştir. Çeşitli ilim dallarında pek çok eser telif eden ve sayısız talebe yetiştiren Ebû Hayyân’ın en meşhur eseri *el-Bahru’l-Muhît* adlı tefsiridir (Nuveyhid, 1988: 2,655; Kafes, 1994: 10, 152,153).

Endülüs tefsir geleneğinin son (tekâmül) dönem müfessirlerinden olan Ebû Hayyân, söz konusu tefsirinde belâğat ilmine büyük önem vermiştir (Çelik, 1986: 212).

Belâğat ilmini müfessirin sahip olması gereken ilimler arasında sayan müfessir, Kur’ân’ın i’câzının ancak bu ilmi bilmekle anlaşılabilceğini ifade etmiştir (Ebû Hayyân, 1993: 2,107). Ebû Hayyân’ın tefsir alanındaki en önemli kaynakları ez-Zemahşerî’nin *Keşşâf’ı* ve İbn ‘Atiyye’ nin *el-Muharreru’l-Vecîz*’idir (Sa’dullah, 2010: 45). Belâğat alanındaki en önemli kaynakları ise Ebu’l-Hasen Henüddîn el-Kartâcennî (ö. 684/1285)’nin *Minhâcu’l-Buleğâ*’ ve *Sirâcu’l-Udebâ*’sı, el-Câhız (ö. 255/869)’ın *Nazmu’l-Kur’ân*’ı ve Ebû Bekr Muhammed İbnu’t-Tayyib el-Bâkılânî (ö. 403/1013)’nin *el-İntisâr fi İ’câzi’l-Kur’ân* adlı eserleridir (Sa’dullah, 2010: 70).

Ebû Hayyân, her ne kadar belâğat ilmine önem veren bir müfessir olsa da tefsirinde bu ilme Zemahşerî kadar yer verdiği söylenemez. Daha çok sarf, nahiv ve lügat gibi konulara ağırlık veren Ebu Hayyân’a göre aslolan kelamın mecazî manası değil hakiki manasıdır (Sa’dullah, 2010: 69). Örneğin o, (..وَلَيْسَ الْبِرُّ بِأَنْ تَأْتُوا الْبُيُوتَ مِنْ ظُهُورِهَا وَلَكِنَّ الْبِرَّ مَنِ اتَّقَى) “*İyilik evlere arka taraflarından gelmeniz değildir, aksine iyilik (fenalıklardan) sakınanın tutumudur.*” (Bakara 2/189) âyetini tefsir ederken buradaki “evlere arka taraflarından girilmesi” ifadesinin sebab-i nüzulüne de bakıldığında hakiki manaya hamledilmesinin mecazî manaya çekmekten evlâ olduğunu ifade etmiştir (Ebû Hayyân, 1993: 2,71). Bununla birlikte nadir de olsa Ebû hayyân’ın mecazî manayı tercih ettiği yerler de vardır. Örneğin (فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ..) “*Onların kalplerinde hastalık vardır.*” âyetinde geçen kalp hastalığının hem hakiki hem de mecazî anlama hamledilebileceğini ifade ettikten sonra burada mecazî manaya hamletmenin evlâ olduğunu belirtmiştir (Ebû Hayyân, 1993: 1,188).

O, belâğata dair açıklamalarını tefsir ettiği ayet bölümünün sonunda bir bütün halinde vermeye başlamış ancak bu yöntemini Nisâ suresinin sonuna kadar devam ettirmiş, bundan sonra bu ilme dair bilgileri tefsirin çeşitli yerlerinde dağınık halde vermiştir. Bölüm sonlarında âyetlerde geçen belâğatla alakalı sanatları genellikle “..وَفِي هَذِهِ الْآيَةِ مِنْ ضُرُوبِ الْبَلَاغَةِ..” / *Bu âyette belâğatla ilgili sanatlardan...*”, “وَتَتَضَمَّنَتْ هَذِهِ الْآيَةَ مِنْ أَنْوَاعِ الْفَصَاحَةِ وَالْبَلَاغَةِ أَشْيَاءَ” / *Bu âyet fesahate ve belâğate dair sanatlar ihtiva etmektedir.*” ve “وَتَتَضَمَّنَتْ هَذِهِ الْآيَاتُ فَنَوْنًا مِنَ الْبَلَاغَةِ وَالْبَدِيعِ” / *Bu âyetler belâğat ve bedî ile ilgili sanatlar içermektedir*” gibi ifadelerle nakletmiştir. Örneğin Ebû Hayyân, Fâtiha suresini tefsir ettikten sonra bu surede fesâhat ve belâğate dair pek çok bilginin bulunduğunu ve bunları ancak Arap dilinin iyi bilen, belîğ söz ve şiir söyleyebilen söz üstatlarının anlayabileceğini ifade eder. Ardından söz konusu sanatları zikreder (Ebû Hayyân, 1993: 1, 152,153). Dolayısıyla Ebû Hayyân tefsiri, Endülüs coğrafyasında yazılan tefsirler arasından belâğat ilmine en fazla yer veren eserdir. Ancak yine de doğunun zirvesi ile mukayese edildiğinde, belâğat ilmine yer verme ve bu ilmin tefsirde kullanılması noktasında Zemahşerî’nin *el-Keşşâf*’ının önde olduğu söylenebilir.

SONUÇ

Şüphesiz belâğat ilmi, varlığını Kur'ân'a ve onun anlaşılması için âlimlerin büyük ve hassas gayretleri sonucunda ortaya koydukları tefsir ilmine borçludur. Belâğat, Kur'ân'ın beyân yönünden i'câzını ortaya koyduğu ve ilahi mesajın hakkıyla anlaşılmasına yardımcı olup yanlış yorumlamaların önüne geçtiği için tefsir ilmi açısından son derece önemli bir ilim olarak görülmüştür. Bu ilim, doğudaki tefsir çalışmalarında yoğun bir şekilde yer alırken Endülüs tefsirlerinde ise doğuya nazaran daha az işlenmiştir.

Bu anlamda Endülüs tefsir geleneğinin ilk dönem müfessirlerinden olan İbn Ebî Zemenîn'in belâğata bir yeti veya bir kabiliyet olarak sahip olmakla birlikte bu ilme tefsirinde neredeyse hiç yer vermediği ve kullandığı belâğat ıstılahlarının henüz yerli yerine oturmadığı görülmüştür. Bunun en önemli nedeni, belâğat ıstılahlarının henüz belirginleşmemiş olması ve kapsam ve sınırlılıklarının netleşmemiş olmasıdır. Endülüs tefsirinin olgunluk döneminin önemli temsilcilerinden sayılan İbn 'Atiyye'nin de tefsirinde belâğat sanatlarına sarf, nahiv ve lügat ilimleri kadar yer vermediği, kullandığı birtakım belâğat ıstılahlarının henüz tam manasıyla oturmadığı ve doğuda yaşayan muasır Zemaşerî kadar bu ilmi işlemediği tespit edilmiştir. Endülüs tefsirinin son dönem müfessirlerinden olan Ebû Hayyân ise belâğata öncekilerden daha fazla yer vermiştir. Ebû Hayyân'ın belâğata İbn Ebî Zemenîn ve İbn 'Atiyye'den daha fazla yer vermesi, onun doğuya seyahat edip oradaki alimlerden ilim tahsil etmesiyle de ilgili bir durum olabilir. Ancak yine de onun tefsirinde belâğat sanatlarından ziyade sarf, nahiv ve lügat ilimleri ön plana çıkmıştır. Dolayısıyla tüm bu mukayeseler göz önünde bulundurulduğunda, doğu tefsirlerinin belâğata yer verme noktasında Endülüs tefsirlerinden önde oldukları sonucu doğmaktadır.

Bunun yanında belâğat ilminin teşekkülünün ve Endülüs İslam coğrafyasına intikalinin uzun yıllar alması, özellikle erken dönemlerde Endülüs'te yazılan tefsirlerde bu ilmin doğudakilere nazaran daha az işlenmesine neden olmuştur.

Endülüs tefsirlerinde genellikle belâğattan çok sarf, nahiv ve lügat ilimlerine ağırlık verilmiştir. Çünkü Arapçanın öz vatanından uzakta olmak, Endülüslüler açısından bu dilin öğretilmesi ve korunması önceliğini doğurmuştur. Ayrıca Endülüs müfessirleri genellikle sade ve anlaşılır bir dil kullanmayı tercih etmişlerdir. Bunun yanında tefsir alanının dışındaki konuları diğer ilim dallarına bırakmışlardır. Endülüs tefsirlerinin genel bir özelliği de kelimelerin mecazî manalarından çok hakiki anlamlarına itibar etmektir. Bu durum da belâğat gibi kelimelerin gerçek anlamlarının dışındaki mecazî anlamları ortaya çıkaran bir ilimle yeterince ilgilenmemelerine sebep olmuştur. Endülüs tefsirlerinde belâğatın doğudakilere göre daha az yer bulması, bu ilmin doğuda neşet etmesi ve doğunun dil bilimlerinde genel itibariyle batıdan önde olmasıyla ilgilidir.

KAYNAKÇA

Kur'ân-ı Kerîm.

- ACAT, Y. (2020). Kur'an'ın Gramer Yapısına Oryantalist Yaklaşımlar. (Ed. Mehmet Bağış). Ankara: 1. Basım, Gece Kitaplığı.
- ATİK, K. (1985). Endülüs ve Kur'ân İlimlerindeki Yeri. Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, (2), 265-288.
- BAĞIŞ, M. (2020). Kur'ân İlimleri ve Tefsir Usûlü Uygulamaları -Beydâvi Tefsîri Örneğinde, İstanbul: Kitâbî Yayınları.
- BAĞIŞ, M. (2012). Edebi Sanatların Kur'ân-ı Kerîm ve Çağdaş Türk Edebiyatı Eserleri Açısından Mukayesesi, (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi) Atatürk Üniversitesi SBE.
- BAĞIŞ, M. (2018). İbn Cüzey'in et-Teshîl li 'Ulûmi't-Tenzîl Adlı Tefsîri'nin Mukaddimesinde Kur'ân İlimleri ve Tefsir Usûlü Konuları, Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 9(19), 7-26.
- BİRİŞİK, A. (1999). İbn Atıyye el-Endelüsî. TDV İslam Ansiklopedisi, (Cilt. 19, ss. 338-340).
- BOLELLİ, N. (2018). Belâgat tarihi. İstanbul: Rağbet Yayınları.
- CENGİZ, E. (2017a). İbn Ebî Zemenîn (324-399/935-1008) ve tefsirdeki metodu. Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, (7), 28-50.
- CENGİZ, E. (2017b). İbn Ebî Zemenîn'in (ö. 399/1008) Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîz Adlı Eserinde Şiirle İstişhâd Yöntemi. Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 8(16), 101-116.
- CENGİZ, E. (2017c). İbn Ebî Zemenîn ve Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîz Adlı Eserinin Filolojik Açısından İncelenmesi. (Yayımlanmamış doktora tezi), Bozok Üniversitesi SBE.
- ÇELİK, H. A. (1986). Ebû Hayyân el-Endelüsî ve Tefsirindeki Metodu. Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, (7), 187-216.
- ÇELİK, H. A. (1991). Ebu Hayyân el-Endelüsî ve Tefsirdeki Metodu, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, (10), 118-129.
- DAYF, Ş. (ts.). el-Medârisu'n-naḥviyye. Kahire: 7. Basım, Dâru'l-Me'ârif.
- ED-DERVİŞ, M. (1992). İ'râbu'l-Ḳur'âni'l-Kerîm ve beyânihi (I-X). Beyrut: 3. Basım, Dâru'l-İrşâd.
- EBÛ ḤAYYÂN, M. Y. (1993). el-Bahru'l-muhît (I-VIII). (Thk. 'Âdil Aḥmed 'Abdulmevcûd, 'Alî Muḥammed Mu'avviḍ, vd.), Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye.
- EKİN, Y. (2001). Endülüs Tefsîr Geleneği. Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, (3), 247-266.
- ERDİM, E. (2010). Zemahşerî ve İbn 'Atıyye'nin Tefsirlerine Karşılaştırmalı Bir Yaklaşım (Yayımlanmamış doktora tezi), Atatürk Üniversitesi SBE.
- FÂYİD, A. (1973). Menhecu İbn 'Atıyye fî Tefsîri'l-Kur'ân'i'l-Kerîm, Kahire: el-Hey'etu'l-'Âmme li'ş-Şu'ûni'l-Matâbi'i'l-Emîriyye.
- HACİMÜFTÜOĞLU, N. (2015). Belâgat İlmi ve Kur'ân. Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, I(1), 9-36.
- HANÂN, A. İ. (2009). İbn Ebî Zemenîn ve menhecuhû fî't-tefsîr min hilâli İhtisârihi li tefsîr Yahyâ b. Sellâm, (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi).
- HUSEYN, T. (2010). Arap Belâgati: el-Câhîz'den Abdu'l-Kâhir'e Kadarki Süreç. (Zafer Kızıklı, Çev.). Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 51(2), 433-460.
- İBN 'AŞÛR, M. T. (1884). Tefsîru't-tahrîr ve't-tenvîr. Tunus: ed-Dâru't-Tûnisiyye li'n-Neşr.
- İBN 'ATİYYE, Ebû Muḥammed A. Ğ. (2001). el-Muharreru'l-vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-'zazîz. (Abdusselâm Abdüşşâfi Muhammed, Thk.). Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye.

- İBN EBÎ ZEMENÎN, Ebû Abdillâh M. (2003). Tefsîru İbn Ebî Zemenîn ve huve muhtaşaru tefsîri Yahya b. Sellâm (Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîz). (Muhammed Hasan Muhammed Hasan İsmail, Ahmed Ferîd el-Mezîdî, Thk.). Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye.
- İBN HALDÛN, A. M. (2004). Mukaddimetu İbn Haldûn. (Abdullah Muhammed ed-Dervîş, Thk.). Dimaşk: Dâru Ya'rib.
- KAFES, M. (1994). Ebû Hayyân el-Endelüsî. TDV İslam Ansiklopedisi, (Cilt. 10, ss. 152-153).
- KARATAŞ, A. (2013). Endülüs Tefsir Geleneği ve Müfessir İbn Ebi Zemenîn (324-399/935-1008). Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, (40), 295-318.
- KARSLI, İ. H. (2003). Tarihsel Gelişimleri İtibariyle Tefsir Mukaddimelerine Dair Bir İnceleme. Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 0(20), 222-257
<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/30724>
- KILIÇ, H. (1992). Belâgat. TDV İslam Ansiklopedisi, (Cilt. 5, ss. 380-383).
- KIRKIZ, M. (2014). Arap Belâgat İlminin Tarihi ve Gelişim Aşamaları, İstanbul: Beyan Yayınları.
- KOÇ, M. A. (2004). Endülüs Tefsirciliği Üzerine Bir Giriş Denemesi. İslâmiyyât Dergisi, 7(3), 43-58.
- KÖSE, S. ve el-'Umeyrât, S. H. (2016). el-'Alâkatu beyne 'ilmi'l-belâgati ve tefsîri'l-Kur'âni'l-Kerîm. FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi, (7), 197-224.
- NUVEYHİD, A (1988). Mu'cemu'l-mufessirîn min 'asri'l-İslâm ve hatte'l-'asri'l-hâdir (I-II). Beyrut: 3. Baskı, Muessesetu Nuveyhid es-Sakâfiyye.
- ÖZDEMİR, M. (1995). Endülüs. TDV İslam Ansiklopedisi, (Cilt. 11, ss. 211-225).
- ÖZDEMİR, M. (1997). Endülüs Müslümanları İlim ve Kültür Tarihi. Ankara: TDV. Yayınları.
- ER-RÛMÎ, F. b. A. (1997). Menhecû'l-medreseti'l-Endelusiyyeti fi't-tefsîr, Suudi Arabistan: Mektebetu't-Tevbe.
- SA'DULLAH, Z. (2009-2010). el-Cevânibu'l-lisâniyyeti fi tefsîri'l-bahri'l-muhît. (Yayınlanmamış doktora tezi), Câmi'atu Vehrân Kulliyetu'l-Âdâb ve'l-Funûn Kısmu'l-Luğati'l-'Arabiyyetive Âdâbihâ.
- SÜLEYMÂN, İ. F. el-Halîfe. (2007). İbn 'Atiyye ve menhecuhu fi tefsîrihi el-muharreru'l-vecîz. (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Câmi'tu'l-Hartûm Kullitu'd-Dirâsâti'l-'Ulyâ Kısmu'd-Dirâsâtil-İslâmiyye.
- ET-TEMÎMÎ, S. M. A. (2007). İtticâhâtu'l-Belâgati fi Tefsîri'l-bahri'l-Muhît li Ebî Hayyân el-Endelüsî. Câmi'atu'l-Mustansiriyye Mecelletu'l-Âdâbi'l-Mustansiriyye, (46), 1-29.
- EZ-ZEHEBÎ, Ş. M. b. Ahmed (1996). Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ (I-XXV). (Şu'ayb el-Arnâvût vd., Thk.). Beyrut: 11. Baskı, Muessesetu'r-Risâle.